

C. A. van Swigchem

Kerkborden en kolomschilderingen in de St.-Bavo te Haarlem 1580–1585

Inleiding

De 16de eeuw is een tijd geweest van felle strijd op godsdienstig gebied. In de Nederlanden bleef in de eerste halve eeuw na 1517, het jaar waarin het optreden van Maarten Luther in Wittenberg de reformatie inluidde, de positie van de rooms-katholieke kerk, die krachtige steun ondervond van de regering te Brussel, in feite onaangetast. Omstreeks 1560 kwam hierin verandering. De calvinisten namen in aantal toe en formeerden gemeenten. Eer het vijftiende jaar verder was, had hun godsdienst in de meeste van de noordelijke gewesten van overheidswege erkenning en bescherming gevonden. Die overgang heeft grote gevolgen gehad voor het interieur van de aloude kerkgebouwen. De hervormden, die hun gemeente beschouwden als de ware kerk van Christus, eisten de door het voorgeslacht gestichte parochiekerken op voor hun godsdienstoefening. Zodra ze het gebruik van een kerk hadden verworven, onderging het inwendige een zuivering. Alles wat te maken had met de mis en met heiligenverering, zaken die ze als afgoderij beschouwden, verdween uit de kerkruimte. Soms hadden de inbezitneming en de verwijdering van altaren en beelden een gewelddadig karakter en gingen zij gepaard met een vorm van razernij waarvoor de term 'beeldenstorm' in zwang is geraakt. De zuivering op zichzelf is te beschouwen als een daad waartoe de protestanten zich geroepen voelden op grond van hun

dogmatische en liturgische opvattingen. Het zou onjuist zijn om de positieve kant ervan te ontkennen. Zij bracht niet alleen omversmijten met zich mee, maar ook oprichten: voor het oude sieraad, voorzover het verdween omdat het niet bij de nieuwe denkbeelden paste, kwam een ander in de plaats, om als symbool te dienen van de christelijke belijdenis naar calvinistische opvattingen.¹

De lotgevallen die de Haarlemse parochiekerk, de St.-Bavo, in de tweede helft van de 16de eeuw meemaakte, leveren een illustratie op van de zojuist geschetste gang van zaken.² Het gebouw is een omvangrijke kruisbasiliek, tussen 1370 en 1538 in fasen opgetrokken op de plaats van een oudere kerk. De laatste bouwcampagne bestond uit het aanbrengen van houten stergewelven in de middenbeuk van koor en schip. Daarmee was het interieur zo goed als voltooid. In de jaren die volgden richtte de aandacht zich op het herstel van de al aanwezige gebrandschilderde ramen en op de verwerving van nieuwe. De Utrechtse bisschop, George van Egmond, een bekend mecenas, deed een belangrijke schenking. Hij bekostigde een omvangrijk raam in de westgevel³, dat daar werd aangebracht als pendant van het met diverse sieraden pronkende koor in het oosten. In 1559 kreeg de St.-Bavo, als gevolg van de nieuwe kerkelijke indeling van de Nederlanden, de rang van kathedraal.⁴ De wijding van de eerste bisschop vond in 1561

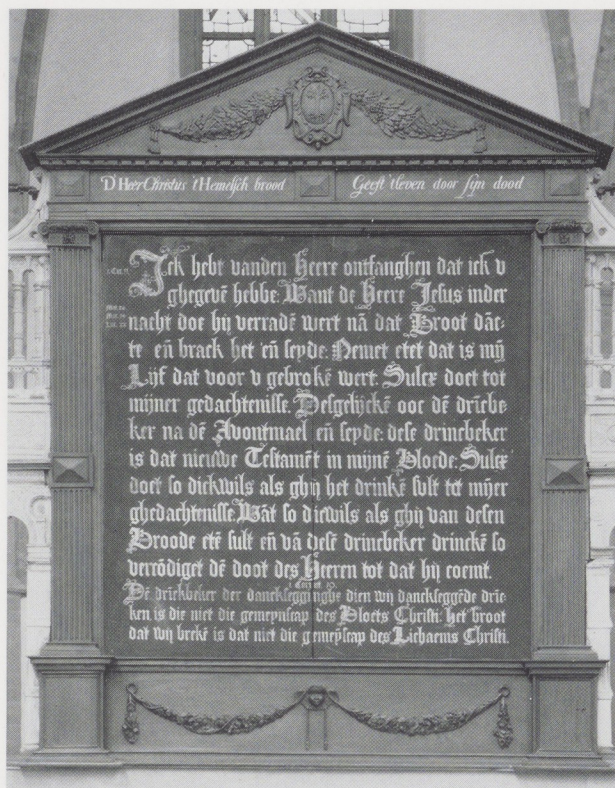
op luisterrijke wijze plaats. Dit hoogtepunt was nog maar net bereikt of de moeilijke jaren braken aan. In de periode van de beruchte beeldenstorm van 1566 hield het stadsbestuur de kerk gesloten, waardoor verwoestingen achterwege bleven. Nadat de stad in 1572 de zijde van de opstand had gekozen en in het najaar van dat jaar het beleg door de Spanjaarden een aanvang had genomen, volgde het onvermijdelijke: op 4 december maakte het garnizoen zich van de kerk meester, waarna de regering die toen aan het bewind was het gebouw ter beschikking stelde van de calvinisten. Die hebben vervolgens de kerk systematisch van alle altaren en beelden ontdaan. Voor de aanschaf van nieuwe sieraden ontbrak tijdens de belegering elke gelegenheid. Het inwendige van het gebouw moet in die dagen een ontakelde indruk hebben gemaakt. Die toestand duurde totdat, na de overgave van de stad aan de belegeraars, in de zomer van 1573 de bisschop de kerk opnieuw in gebruik kon nemen. Er volgden onmiddellijk maatregelen om aan het interieur weer iets van zijn oude luister terug te geven, maar de gelegenheid heeft ontbroken om dit werk te voltooien. Na het vertrek van het Spaanse garnizoen uit de stad in 1577 en het verdrag waarbij Haarlem de zijde koos van de Prins van Oranje, was de inbezitting van de kerk door de hervormden opnieuw nog slechts een kwestie van tijd. Op 29 mei 1578, tijdens de viering van het Sacramentsfeest, braken de geuzen in de kathedraal in en richtten verwoestingen aan. De overheid sloot de kerk en toen die in het najaar weer open ging was dit niet om de katholieken toegang te verschaffen – de bisschop was inmiddels uitgeweken – maar om de hervormden de gelegenheid te geven in het gebouw hun godsdienstoefeningen te gaan houden. Anders dan in 1572 was er nu sprake van een overgang die als definitief kon gelden. De stadsregering heeft in die jaren die volgden meegewerkt aan een verrijking met nieuwe sieraden.

De St.-Bavo na 1578

Het feit dat het stadsbestuur de verantwoordelijkheid droeg voor het gebouw,

niet alleen voor de constructieve toestand, maar ook voor de liturgische inrichting en het inwendig aanzien, zal ertoe hebben bijgedragen dat het interieur, naar protestantse begrippen, na de overgang in 1578 een representatief karakter behield. Een belangrijk punt was daarbij dat het koor in gebruik bleef, ook al verschoof liturgisch het hoofddaccent naar de Woorddienst, die plaatsvond in het schip rondom de preekstoel, die op zijn oude plaats gehandhaafd bleef. Wij kunnen voor deze eerste periode drie categorieën van sieraad onderscheiden. Enkele pronkstukken uit de katholieke periode bleven bewaard, zoals de orgels⁵, en in het koor de koperen lezenaar.⁶ Interieurstukken die weliswaar gehandhaafd bleven maar een meer of minder drastische aanpassing ondergingen in verband met de protestantse opvattingen vormen een tweede categorie. Hiertoe behoorden het grote westraam, de z.g. Heilige-Geestmeestersbank⁷, de preekstoel⁸ en, tenslotte, het koorhek⁹ met de verdere koorafsluiting en het koorgestoelte¹⁰. De derde categorie bestaat uit nieuwe sieraden: een avondmaalsbord, een bord geplaatst op het koorhek, borden opgehangen tegen de kolommen aan weerskanten van het koorhek, en schilderijen op de oostelijke kruisingspijlers. Het avondsmaalsbord kreeg ook aan de achterzijde een beschildering, waardoor het in de kooromgang een sieraad op zich vormt. De wijzigingen en verfraaiingen vonden plaats in een betrekkelijk korte periode, 1580–1585 ongeveer. In deze bijdrage willen we aandacht vragen voor de nieuwe sieraden. Daarbij zullen we ook letten op de onderlinge samenhang. Het lijkt niet overdreven om te spreken van een programma van herinrichting en nieuwe decoratie. Bijbeltekst en (rederijkers)verzen vormen bij de laatste een hoofdbestanddeel. Helaas is veel onbekend wat wij graag zouden willen weten. Het is niet overgeleverd wie het initiatief hebben genomen tot de nieuwe decoraties, wie het programma daarvoor hebben opgesteld en wie de uitvoering voor hun rekening hebben genomen. Ook de vraag welke vorm van

Afb. 1. Avondmaalsbord, 1581, gezien vanuit het koor.
Grote of Sint-Bavokerk, Haarlem (Foto Peter Wolters,
Audio Visueel Centrum, V.U., Amsterdam).

samenwerking er is geweest tussen de stadsoverheid en de gebruikers van het gebouw, aangenomen tenminste dat het consistorie inspraak heeft gehad, kunnen wij niet beantwoorden.¹¹

Hoewel in hoofdzaak gebruik is gemaakt van tekst, was er van beeldvijandigheid in strikte zin, zoals wij die in sommige protestantse kringen tegenkomen, geen sprake. Als dit wel het geval was geweest, zou men de zijwangen van de Heilige-Geestmeestersbank, die voorzien zijn van beeldhouwwerk met onder meer voorstellingen van Christus, hebben verwijderd. Ook zou dan bij de verandering van het westraam niet gekozen zijn voor een onderwerp waarbij personen moesten worden afgebeeld.¹²

Het is opmerkelijk dat wij het nieuwe sieraad niet zien aangebracht in de naaste omgeving van de preekstoel. Wel kwam in de kerkrimte de plaats van de Woordverkondiging, waar in

het vervolg ook de doop geschiedde, op een andere wijze in het centrum van de aandacht te staan. De doopplaats, vanouds in de kerk een aparte, met hekwerk afgeschoten en vaak van enige zitplaatsen voorziene ruimte, ging bij de nieuwe inrichting samen met de preekstoel een nieuw liturgisch centrum vormen, omgeven door een lage afsluiting, de dooptuin. Zo'n omheining kwam in de rooms-katholieke periode niet alleen op de doopplaats voor. Zij vond ook toepassing om altaren te beveiligen of af te zonderen, sacramentshuizen, en, in het algemeen, kostbare objecten zoals in de St.-Bavo bijvoorbeeld ook de pelikaan-lezenaar.¹³ Behalve de dooptuin maakte ook de bankenopstelling om de preekstoel deze tot een belangrijk aandachtspunt. De borden evenwel, die het voornaamste bestanddeel uitmaken van de nieuwe decoratie, waren bestemd voor het koor, dat gebruikt werd voor huwelijksluiting en voor de viering van het avondmaal. Het huwelijk gold bij de protestanten niet als sacrament, en de sieraden refereren daar dan ook niet aan. Wel is er verband met de viering van het sacrament van het avondmaal.

De voorzijde van het avondmaalsbord

Het avondmaalsbord (afb. 1) mogen we wel beschouwen als het voornaamste van de nieuwe sieraden. Het is aan de achterzijde gedateerd 1581. Het staat opgericht achterin de koorsluiting. Het stenen basement, dat behoort tot de oude kooromheining, laat nog de gaten zien van de balustrade waar het bord voor in de plaats kwam.

We kunnen het beschouwen als een soort protestantse retabel, oprijzend achter de avondmaalstafel. Het heeft de vorm van een tempeltje of aedicula, een rechthoekig veld door een fronton bekroond. Een sieromlijsting bestaande uit rolwerk en festoenen, ontbreekt. Men neemt aan dat de gebeeldhouwde stenen architectonische sierstukken aan weerskanten van het bord afkomstig zijn van het hoofdaltaar¹⁴, waarvoor de avondmaalstafel en het avondmaalsbord in de plaats kwamen. De strakke voornaamheid van het bord doet het goed in de architectonische context, als blikvanger aan

Afb. 2. Pieter Saenredam, *Het koor en de zuidelijke kooromgang van de Sint-Bavo in Haarlem, gezien vanuit de Kerstkapel, 1636*. Paneel, 49 × 36,6 cm. Fondation Custodia (Coll. F. Lugt), Institut Néerlandais, Parijs.

het einde van de koorruimte, een van de belangrijkste gezichtspunten van de kerk, en past uitstekend bij de tekst van het bord, die immers een aansporing inhoudt om het lijden en sterven van Christus te herdenken.

Het paneel van het bord geeft de bijbelteksten die betrekking hebben op de instelling (inzetting zoals men placht te zeggen) van het Heilig Avondmaal door Christus. Zij zijn genomen uit de evangeliën naar Mattheus, Marcus en Lucas en uit de eerste brief aan de Corinthiërs. De hoofdstukken waar men ze kan vinden staan in margine aangegeven.¹⁵ Op het hoofdstel – de onderlijst van het fronton – staat de versregel: 'D'Heer Christus 't Hemelsch brood Geeft 't leven door sijn dood.' Dit is een samenvatting van de betekenis van Christus' offerande in woorden die herinneren aan het sacramentsofficie. Zij zijn te vergelijken met teksten die in de katholieke tijd in de St.-Bavo – in het Latijn – te lezen waren op door engelen vastgehouden banderolles op een gewelofschildering boven het sacramentshuis aan de noordzijde van het altaar.¹⁶

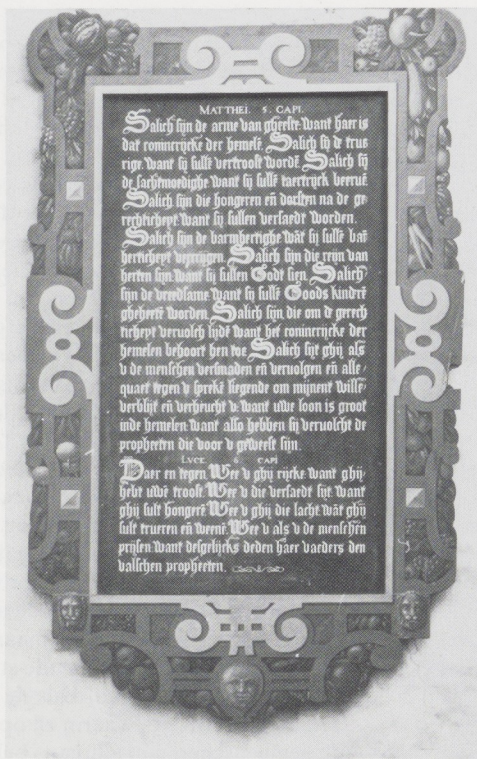
Een bord op het koorhek

De toegangsdeuren van het uit 1509 stammende koorhek hebben een bepaalde bekroning gehad. Bij een restauratie in de vorige eeuw heeft men dit kunnen constateren aan restanten van de constructie.¹⁷ Die bekroning is na de overgang vervangen door een nieuwe.¹⁸ Op een schilderij dat Pieter Saenredam in 1636 vanuit de Kerstkapel in de Bavo maakte (afb. 2)¹⁹ zien we boven de deuren een bord opgesteld. Wanneer men dit heeft aangebracht is niet bekend. Evenmin weten we of het zowel aan de voor- als aan de achterzijde was beschilderd en wat er op stond. Het bovenstuk van de sieromlijsting komt nog voor op 19de-eeuwse foto's.²⁰ Het bord zelf was toen al verdwenen. Misschien heeft men het weggenomen toen voor de viering van het H. Avondmaal een nieuwe plaats in zwang kwam, namelijk bij de preekstoel. Op grond van wat wij weten van andere vergelijkbare kerken lijkt het niet te gewaagd te veronderstellen dat het bord op het koorhek behoorde tot de eerste sieraden waarmee de St.-Bavo na de overgang werd

verrijkt, en verder dat het aan de westzijde was beschilderd met de tien geboden en aan de oostzijde met het Apostolicum en het Onze Vader.

Een tien-gebodenbord boven de toegang tot het koor had een symbolische en liturgische betekenis. In de late middeleeuwen was het bij de katholieken de gewoonte die plaats te markeren met een kruisbeeld, neerhangend van het gewelf of geplaatst op het oxaal of op het koorhek. Vaak waren aan weerszijden Maria en de apostel Johannes afgebeeld, zodat we kunnen spreken van een Calvariegroep. Het beeld van de gekruisigde Heiland duidt op het offer van Christus dat op het altaar op onbloedige wijze wordt herhaald.²¹ De plaats bij de toegang tot de koorruimte is symbolisch, omdat het koor, waar God in de gedaante van de hostie aanwezig is en aanbeden wordt²², een voorsmaak oplevert van de hemelse zaligheid. De calvinisten verwierpen de eucharistie en de aanbeding van de hostie ten enenmale, maar in de hoofdkerken van verschillende steden bleef het koor wel gehandhaafd als de vierplaats van het avondmaal, waarin zij op hun wijze de gemeenschap met Christus beleven. De toegang tot de plaats van de avondmaalsliturgie, waarvan het belang en het karakter blijken uit de bewoordingen van het hervormde avondmaalsformulier, zien we gemarkeerd met een bord met de 10 geboden, de Wet des Heren, voor de calvinisten een belangrijk symbool.²³ Tegenwoordig spreekt men ook wel van de Tien Woorden. In elk geval heeft 'wet' hier een andere betekenis, verder reikend, dan die wij aan dat woord plegen toe te kennen. Voor de calvinist vormen de 10 Woorden de basis van het verbond van God met zijn volk; zij duiden op de grondregels door God gesteld voor het leven op aarde. Zij verwijzen ook naar Christus, die de wet volbracht heeft en de gemeenschap met God hersteld. Zij houden tenslotte de regel in voor ons leven in dankbaarheid, dat wil zeggen de dankbaarheid voor de verlossing door Christus.²⁴ Deze theologisch-symbolische achtergrond verklaart de aanwezigheid van het wetsbord in de kerk, het verband met de avondmaalsliturgie en de plaats van het bord op de toegang tot het koor.

Afb. 3. Bord met de zaligsprekingen uit Mattheus 5, einde 16de eeuw. Grote of Sint-Bavokerk, Haarlem (Foto dr. J. Wester).

Borden aan weerskanten van het koorhek

Op het hiervoor genoemde schilderij van Saenredam (afb. 2) en op andere afbeeldingen van het interieur van de St.-Bavo, valt te zien dat er borden hingen tegen de kolommen aan weerskanten van het koorhek. Zij zijn aan hun vorm te herkennen: het zijn borden die zich nog steeds in de kerk bevinden maar die al langer dan honderd jaar zijn opgehangen in de transeptarmen, tegen de westmuur. Zij bieden bijbelteksten; de rechthoek met tekst is gevat in een veelkleurige omlijsting van rolwerk en festoenen. De plaats die ze in de kerk innemen op de tekening van Saenredam in – opnieuw – vergelijking met overeenkomstige gevallen in andere kerken, geven aanleiding te veronderstellen dat er inhoudelijk verband is met het wetsbord.

Het ene bord (afb. 3) geeft de zaligsprekingen uit Mattheus 5 en de vervloekingen uit Lucas 6 (vers 24–26). Een bord met deze tekst kan beschouwd worden als een variant op de

verwijzing naar zegen en vloek, die meermalen voorkomt in de context van de tien geboden; soms op het wetsbord zelf, soms op aparte borden. Het thema wordt door de bijbel zelf aangereikt. De zegen geldt degene die de wet onderhoudt en de vloek degene die de wet veronachtzaamt.

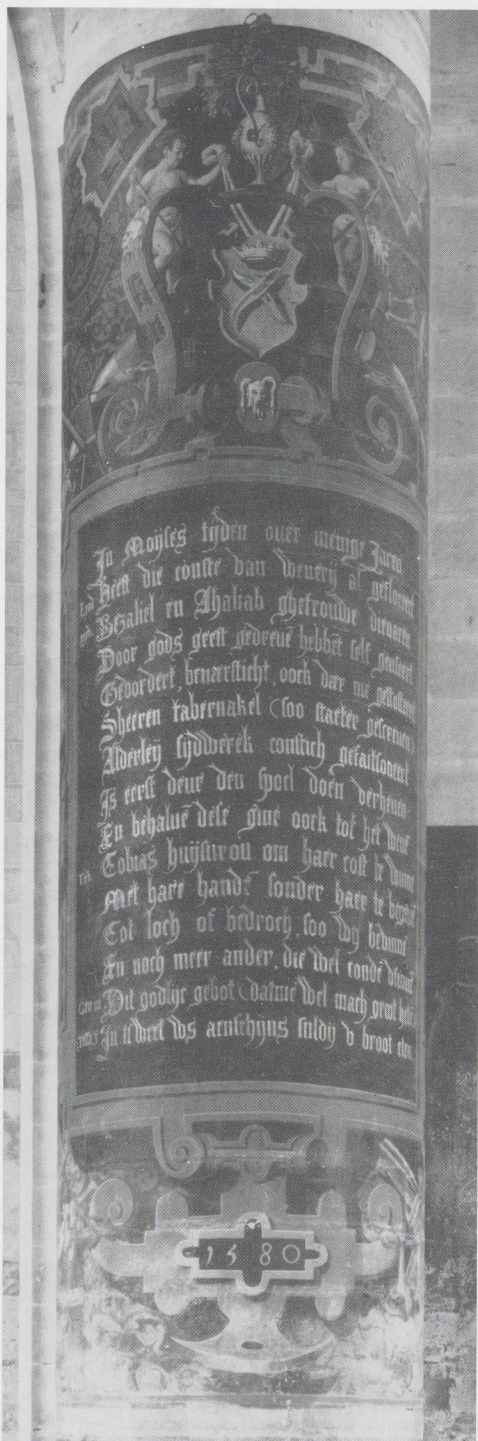
Het tweede bord geeft een aantal teksten uit de eerste brief van Johannes, alle betrekking hebbend op de ware naastenliefde en als zodanig verwijzend naar het tweede deel van de nieuw-testamentische samenvatting van de wet – ook menigmaal gepresenteerd in combinatie met de oud-testamentische wetstekst –: hebt Uw naaste lief als U zelve (Lucas 10:27).

Decoraties op de oostelijke kruisingspijlers

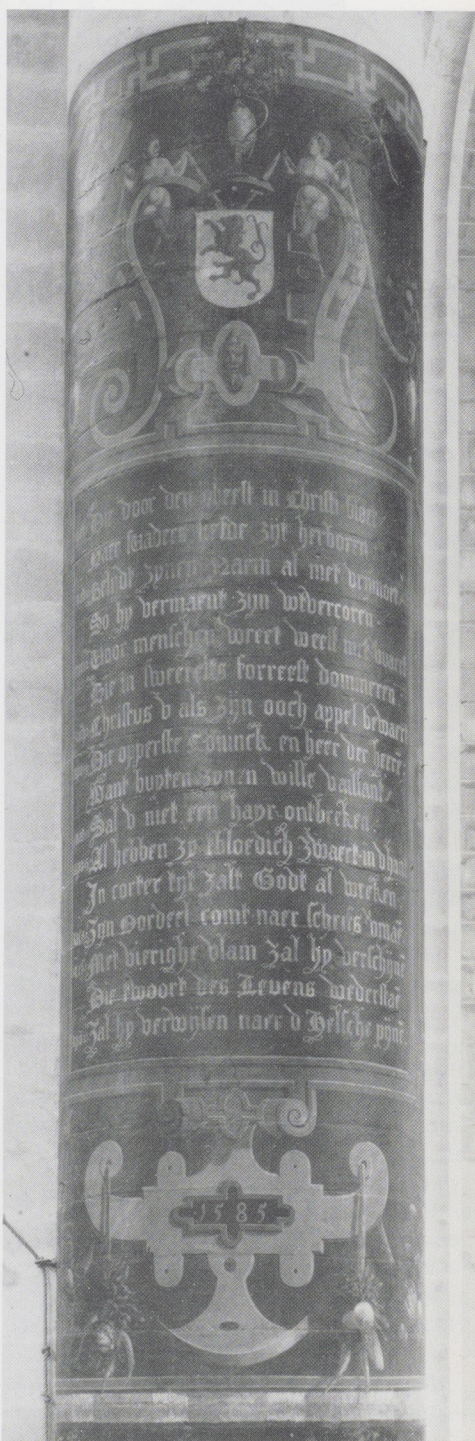
De decoratie van de noordoostelijke kruisingspijler (afb. 4) is gedateerd 1580. Zij is derhalve de oudste, voor zover bekend, uit de protestantse periode. Zij is geschonken door het linnenweversgilde, dat voor de reformatie aan de voet van de kolom zijn altaar had.²⁵ De tekst is van toepassing op de bezigheden van dit gilde, maar heeft tevens een verder gaande strekking. Hij gaat onder meer over de versiering van ‘s Heeren Tabernakel’, dat wil zeggen het tabernakel van Mozes. Een oud-testamentisch voorbeeld derhalve van het decoreren van de plaats van samenkomst. Voor de calvinist houdt het tabernakel van het oude verbond een verwijzing in naar het nieuw-testamentische kerkgebouw waar God zijn Woord laat verkondigen en het verbond met zijn volk in doop en avondmaal bezegelt en bekrachtigt. De katholieke gewoonte om het woord tabernakel te gebruiken voor de behuizing of overhuiving van de hostie mist voor hem elke bijbelse grond en beschouwt hij alleen al daarom als verwerpelijk. De tekst is omgeven door rolwerk met festoenen, waarin ook attributen van het linnenweversgilde zijn verwerkt.²⁶

De versiering aangebracht op de zuidoostelijke vieringspijler (afb. 5) is, wat de vormgeving betreft, van dezelfde aard als die van de noordoostelijke, alleen ontbreken hier speciale attributen. In plaats daarvan treffen we wapens aan van Haarlem en Holland,

Afb. 4. Pijlerdecoratie met tekst over de versiering van de tabernakel van Mozes, geschonken door het linnenweversgilde, 1580. Grote of Sint-Bavokerk, Haarlem (Foto Peter Wolters, A.V.C., V.U.).

Afb. 5. Pijlerdecoratie met tekst over de Drieëenheid, 1585. Grote of Sint-Bavokerk, Haarlem (Foto Peter Wolters, A.V.C., V.U.).

Afb. 6 (links). *Atelier van Barend van Orley, Carton voor het raam met de Drieëenheid en Joris van Egmond als stichter, 1541. Tekening, ca. 1200 × 580 cm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam, in bruikleen van de Nederlands Hervormde Gemeente, Haarlem. De*

hetgeen betrekking kan hebben op het feit dat deze decoratie van overheidswege bekostigd is. Het verdient de aandacht, dat zij is aangebracht in 1585, het jaar waarin uit het westraam de voorstelling met de goddelijke Drieëenheid werd weggenomen, en dat de tekst op de kolom, als het ware als een soort vervanging van dit Drieëenheidsbeeld, begint met een parafrase van een bijbeltekst waarin het heilswerk van de drie personen van de Drieëenige God ter sprake komt.²⁷

Het westraam

Bij de ingrepen in het kerkinterieur tijdens het beleg van 1572–73 en bij de verwoestingen aangericht op 29 mei 1578 is het grote gebrandschilderde westraam (afb. 6) bewaard gebleven. De verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat men het in beide gevallen slechts gemunt had op die objecten in de kerk die als afgoden aanbeden werden (om de terminologie van de calvinisten te gebruiken). De gebrandschilderde ramen behoorden daar niet toe. Het is echter begrijpelijk dat bij de zuivering na de overgang de Godsvoorstelling in het westraam niet gehandhaafd kon blijven. Voor de calvinisten was het afbeelden van God een ongeoorloofde zaak.²⁸ Alleen al daarom zal er van de zijde van de kerkeraad op zijn aangedrongen om de voorstelling met de bisschop en de genadestoel uit het raam weg te nemen.

De schilder Willem Thybout ontwierp in 1585 een vervangend tafereel, gebaseerd op het verhaal dat de Haarlemmers, als beloning voor hun aandeel in de verovering van Damiate in 1291 tijdens een kruistocht, hun wapenschild mochten 'vermeerderen' met een kruis en een zwaard (afb. 7). Wij zien hoe de keizer van het Heilige Roomse Rijk het zwaard aanbiedt en de patriarch van Jeruzalem het kruis. In de top van het venster is later een medaillon met een scheepje aangebracht, wellicht een voorstelling van het Damiate-schip.²⁹

Behalve als Godsvoorstelling zal de voorstelling van de genadestoel in het westraam wellicht aanstoot hebben gegeven om het specifieke karakter dat de uitbeelding van de Drieëenheid vertoont, waarin een verwijzing ligt opgesloten naar het katholieke

afbeelding is gedeeltelijk een reconstructie.

Afb. 7. *Job Berckheyde, Gezicht in de Sint-Bavo te Haarlem, 1668. Frans Halsmuseum, Haarlem. Op de achtergrond is het gewijzigde westraam zichtbaar (Foto Tom Haartsen).*

leerstuk van de transsubstantiatie. De Vader draagt het kruis niet, zoals dat meestal het geval is bij vergelijkbare afbeeldingen van de Triniteit, maar hij wijst met de ene hand op het vrij in de ruimte staande kruis en met de andere op de met een nimbus omgeven Heilige Geest, die als het ware op de Zoon neerdaalt. Het kruis is ook niet toegewend naar de bisschop, maar naar de beschouwer in de kerkruimte, alsof er speciaal de nadruk op gelegd wordt dat de voorstelling een boodschap inhoudt voor de gemeente. Het zou dan ook kunnen zijn dat de voorstelling van de Drieëenheid in dit geval niet zozeer een devotieel, als wel een leerstellig karakter heeft, zinspelend op de noodzaak van de onbloedige herhaling van de offerande van de Zoon in de mis. In zo'n context zou de hond van de bisschop aan de voet van het kruis het symbool kunnen zijn van de trouw van de kerkvorst aan het leerstuk van de transsubstantiatie. Hetgeen ons bekend is van het mecenaat van bisschop George³⁰, van zijn grafmonument in de abdijkerk van St. Amand en van zijn cenotaaf in de Domkerk te Utrecht³¹, maakt de veronderstelling dat het zijn bedoeling kan zijn geweest om een raam te schenken met voorstellingen die een eucharistische symboliek inhielden, des te aannemelijker.³²

Afb. 8. Avondmaalsbord, gezien vanuit de kooromgang, 1581. Keerzijde van afb. 1 (Foto Peter Wolters, A.V.C., V.U.).

Tot zover het mogelijk verband van de decoratie uit 1585 met de wijziging van het westraam uit hetzelfde jaar. Het vers op de zuidoostelijke kruisingspijler stelt verder het thema van de voorzienigheid aan de orde: de gelovige die in nood en dood zich in Gods hand weet. Daarbij wordt verwezen naar het beleg dat Haarlem in 1572–73 doorgemaakt heeft. Uitvoeriger was dit al in 1581 gebeurd op de achterzijde van het avondmaalsbord.

De achterzijde van het avondmaalsbord

De naar de kooromgang toegewende zijde van het avondmaalsbord (afb. 8) kreeg ook een tekstbeschildering, die als het ware een bord apart vormt. Hoewel het een eigen karakter heeft onder de decoraties in de kerk, heeft het niet een speciale naam gekregen.

Dit komt misschien omdat de inhoud ervan moeilijk in een enkel woord valt samen te vatten. Het heeft geen liturgische achtergrond maar een historische. Het geeft de calvinistische visie weer op de gebeurtenissen die Haarlem in de voorafgaande jaren had doorgemaakt. Om dit duidelijk te maken zullen we wat langer bij de inhoud van deze tekst moeten stilstaan.

Het bord is 'beschreven' met niet minder dan 69 versregels.³³ Enkele kleine ornamenten, die aan de verzen zijn toegevoegd, hebben eerder een typografische karakter dan een picturaal. Zij vertonen verwantschap met het ornament van sierletters en kleine bladversieringen van bijvoorbeeld de Deux-Aes bijbel. Versiering met bloemen, festoenen, emblemen of wat dan ook

ontbreekt ten enenmale. Het is niet zozeer bestemd om te worden bekeken als wel om te worden gelezen. Het is een van de grootste en meest opvallende voorbeelden van de toepassing van het tekstbord als kerksieraad uit de vroege periode van de hervormde kerkinrichting in ons land. De hoofdvorm komt uiteraard overeen met die van het avondmaalsbord, waar het de achterzijde van is, maar de indeling is anders. Het is opgedeeld in een voetstuk, een middendeel en een bekronend fronton. Het middenpart heeft een indeling die verwant is aan het triomfpoortmotief: een indeling in drie traveeën, de middelste verhoogd met een boog. De tekst is als volgt over deze architectonische opbouw verdeeld: op het hoofdstel een aanduiding van het hoofdthema: beproeving door hongersnood. De drie kolommen van het grote middenvak zijn gevuld met een verhalende tekst van 51 versregels. Aan weerskanten van de boog boven de middelste kolom was plaats voor twee kleine versjes, elk van vier regels. Zij bevatten informatie die de lezer gebruiken kan om de hoofdtekst van de drie kolommen beter te begrijpen. Het achtregelige vers op het voetstuk tenslotte confronteert ons met de les die uit het verhaal van het middenveld kan worden getrokken.

Het is hier niet de plaats om in te gaan op de literaire kant van de rederijkersverzen. Wij weten niet wie ze gemaakt heeft of wie het programma bedacht heeft. Het is duidelijk dat het bord ons iets vertellen wil over 'Gods weg met zijn volk' om het uit te drukken in een terminologie die aan de gereformeerde gelovigen van die dagen niet vreemd was. De gebeurtenissen van de achterliggende jaren worden opgehaald om het verhaal dat erin ligt opgesloten van Gods voorzienigheid. Het beleg van 1572-73 gevolgd door de overgave van de stad en het ombrengen van vele soldaten en burgers door de Spanjaarden wordt beschreven als een beproeving van Godswege. Maar de uitverkorene weet dat God met hem is, wat hem ook overkomt, en aan deze overtuiging ontleent hij zijn kracht. 'Es Godt met ons, verstaet dit wel/Niemant zal ons dan nog krencken.'

God beproeft niet alleen, maar Hij schenkt,

op zijn tijd, ook uitredding. Het onverwachte vertrek van de Spanjaarden in 1577, waarna de stad zich weer kon aansluiten bij de partij van de opstand, is hier een duidelijk voorbeeld van: 'Godt cant veranderen (...) 'Texempel es clae an ons gesciet.' Zowel in het motto op het hoofdstel: 'Soo d'Honger slechts geen strijd aen bood, licht 't Spaensch geweld van Haerlem vlood'³⁴, als in de verhalende tekst wordt sterk de nadruk gelegd op de hongersnood die in 1573 tot de overgave van de stad noopte. Het bord dat aan de koorzijde (avondmaalsbord) melding maakt van het Brood des levens, vertelt dus aan de omgangszijde van honger en uitredding. De gekozen formulering, dat God de 'noothelper' is die de stad 'bewaert voor soe veel vijants handen', moet voor de Haarlemmers destijds een speciale achtergrond gehad hebben. Zij kenden immers het verhaal van een beleg van de stad door de Kennemers in 1274, toen de heilige Bavo optrad als noodhelper en door zijn verschijning de aftocht van de vijand teweegbracht.

Het bord plaatst het voorbeeld van de uitredding van Haarlem in 1576 in een heilshistorisch verband, door het op één lijn te stellen met een aantal bijbelse geschiedenissen van uitredding. Zoals in die tijd gebruikelijk maakte men daarbij ook gebruik van de z.g. apocriefe bijbelboeken. Die behoren weliswaar niet tot de canon van de onfeilbare, door de Heilige Geest geïnspireerde Schrift, maar, zoals de inleiding op het eerste boek der Makkabeeën in de Deux-Aes editie van de bijbel het formuleert³⁵: zij zijn nuttig voor de gelovige omdat ze 'seer schoone exempelen des gheloofs voor oogen stellen'.

De geschiedenis van de Makkabeeën, op het bord als exempel genoemd: 'Ghelijk God ... Jeruzalem behoeude voor Antiochus ongodlick verbont', had de hervormden in Haarlem in 1581 wel iets te zeggen. De samenvatting (argument genoemd) die het in de Deux-Aes bijbel inleidt, maakt duidelijk dat er vergelijkingspunten genoeg waren. Van de Makkabeeën wordt gezegd: 'Die zijn levendighe exempelen des vertrouwens op Godt, der vromicheyt, grootmoedicheyt,

Afb. 9. Pieter Pieters, *De drie jongelingen in de vurige oven*, 1575. Paneel, 222,8 × 182,2 cm. Frans Halsmuseum, Haarlem (Foto Tom Haartsen).

standvasticheyt ende liefde tot Godt ende tot het Vaderlant. Sij strijden voor haer Vaderlant ende de heylighe Wetten tegen de Godloosen (...) Vooral zoeken sij Godtvreesentlyck de vervallen religie ende Godtsdienst weder op te richten.⁷

Tot de oud-testamentische exempels die aan de voet van het bord vermeld staan behoort ook dat van de jongelingen (Sadrach, Mesach en Abednego)³⁶, die gered werden uit de vurige oven waarin zij terecht kwamen omdat ze weigerden het beeld van keizer Nebukadnezar eer te bewijzen. Dit verhaal speelde ook een rol bij de katholieke decoratie die in 1578 het veld had moeten ruimen. Bij de herinrichting van de kathedraal na het beleg schonk het bakkersgilde een schilderij aan de kerk, vervaardigd door Pieter Pieters, dat de geschiedenis van de drie jongelingen in de vurige oven tot onderwerp had (afb. 9).³⁷ De hervormden hebben dat schilderij uit de kerk verwijderd, maar door

de tekst op het belegbord hun visie kenbaar gemaakt op de betekenis van de uitreddingsexempelen in het algemeen en daarbij ook dat van de vurige oven waaruit de jongelingen verlost werden.

Het schilderij van Pieter Pieters en het enkele jaren later gemaakte tekstbord verschillen in elk opzicht van elkaar. Het ene is louter beeld, het andere enkel tekst. Kunsthistorisch valt er geen directe vergelijking te maken tussen de stijl van het ene en die van het andere, zoals we kunnen doen als we twee schilderijen naast elkaar plaatsen. In ruimere zin opgevat echter, cultuurhistorisch, treft het kenmerkende onderscheid in de manier waarop het kerkinterieur werd verrijkt in het ene geval en in het andere. Er manifesteert zich hier een verschil in geestesgesteldheid dat dieper gaat dan een onderscheid in artistieke uitdrukkingwijze.

Noten

¹ Voor de zuivering en de nieuwe sieraden zie: C. A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord*, Den Haag 1984.

² Voor de geschiedenis van de St.-Bavokerk zie: J. N. de Boer, Th. A. Delleman e.a. (red.), *De Bavo te boek. Bij het gereedkomen van de restauratie van de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem*, Haarlem 1985.

³ K. G. Boon, *Netherlandish Drawings of the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, The Hague 1978, p. 135. Het raam kwam gereed in 1542. In 1585 werd een gedeelte vervangen door een voor de calvinisten acceptabele voorstelling. In 1738 moest het plaats maken voor het grote orgel van Chr. Müller.

⁴ M. Dierickx s.j., *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II, 1559-1570*, Antwerpen/Utrecht 1950, p. 98.

⁵ Het grote orgel in het koor en de twee kleine orgels in de zijbeuken van het koor. Zij dienden niet voor de begeleiding van het psalmgezang van de gemeente.

⁶ In 1499 vervaardigd door Jan Fierens te Mechelen. Hij behield zijn plaats in het koor.

⁷ Ook wel genaamd de Broodbank. De rugpanelen zijn met verzen beschilderd. Sommige passages in de verzen en de versieringsmotiefjes die als boogvulling dienen geven aanleiding om

te vermoeden dat de beschildering dateert van na de reformatie.

⁸ Op de top van het gotische baldakijn moest een klein beeld van St.-Bavo plaats maken voor een vaasje. Onder het baldakijn voegde men een klankbord toe met het opschrift: 'Goods (Godes) Woord blijft in der Eeuwigheid'. De kuip bleef voorlopig de oude.

⁹ Het koorhek 1509–1517, Mr. Stevens, koperwerk Jan Fierens, verloor na de reformatie (jaartal onbekend) zijn bekroning en een opschrift ter ere van het kruis werd overgeschilderd.

¹⁰ Het voorschot met de lezenaar voor de voorste banken is verdwenen. De aansluiting op het koorhek is vreemd, maar het is vooralsnog niet duidelijk of er veranderingen hebben plaatsgevonden en zo ja, waarom en wanneer.

¹¹ Het zal ook aan de kerkmeesters te danken zijn dat het Mariabeeld van de noorderkruisbeukgevel en het St.-Bavobeeld van de zuiderkruisbeukgevel aan de vernietiging ontsnapten en terecht kwamen in een van de bijruimten van de kerk.

¹² De voorstelling is te zien op een schilderij van Job. Adr.zn. Berkheyde, 1668, Frans Halsmuseum en op een tekening van P. Saenredam, Gemeente-archief Haarlem.

¹³ Ook de grote paaskandelaar. Dit wordt vermeld bij J. J. Graaf, *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, dln. 1–4, Haarlem 1873–1876.

¹⁴ Sommige onderdelen van de – blijkbaar beschadigde – stenen opbouw zijn in hout aangevuld. Er zit ook een zekere onregelmatigheid in de huidige opstelling van de fragmenten.

¹⁵ De teksten zijn afgedrukt bij G. van Arkel en A. W. Weissman, *Noord-Hollandsche Oudheden. Beschreven en afgebeeld*, Amsterdam 1892–1905, St.-Bavo: 2de stuk, 2de gedeelte (1895), pp. 1–34.

¹⁶ De acht engelen met hun spreukbanden zijn door restauratie weer zichtbaar geworden. De teksten zijn afgedrukt bij Van Arkel en Weissman, *o.c.* (noot 15).

¹⁷ Meegedeeld door Van Arkel en Weissman, *o.c.* (noot 15).

¹⁸ 1877, ontwerp P. J. H. Cuypers, vervaardigd in het atelier Cuypers en Stoltzenberg te Roermond.

¹⁹ Gemeente-archief Haarlem.

²⁰ P. Rem in zijn artikel over het koorhek in het *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* (verschijnt nog).

²¹ Vandaar het opschrift aan de binnenzijde op de lijst van het koorhek geschilderd, teruggebracht door restauratie: O crux gloriosa etc. (tekst bij Van Arkel en Weissman, *o.c.* (noot 15)).

²² Het Latijnse woord *hostia* betekent: offerdier. *Hostie* = offerlam = de gekruisigde Christus.

²³ Zie C. A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *o.c.* (noot 1).

²⁴ Men leze het *Formulier om het Heilig Avondmaal te houden* van de Ned. Herv. kerk.

²⁵ J. J. Graaf, *o.c.* (noot 13), p. 51.

²⁶ Voor de tekst zie Van Arkel en Weissman, *o.c.* (noot 15).

²⁷ 1 Petrus 1:2, waar staat: 'de uitverkorenen naar de voorkennis van God, den Vader, in heiliging des Geestes, tot gehoorzaamheid en besprenging met het bloed van Jezus Christus'. Voor de tekst van het vers zie Van Arkel en Weissman, *o.c.* (noot 15).

²⁸ Zie Zondag 35 van de *Heidelbergse Catechismus*.

²⁹ Een tekening van P. Saenredam, Gemeente-archief Haarlem, geeft de situatie nog met het wapen van Egmond voordat het medaillon met het sloopje werd aangebracht. Dit is dus een tweede wijziging, na die van 1585. Vr. med. drs. S. J. Eman.

³⁰ Voor het mecenaat van George van Egmond zie: D. P. Snoep, Jan van Scorels activiteiten, in: cat. tent. *Jan van Scorel in Utrecht*, Utrecht (Centraal Museum) 1977, pp. 29 e.v., en: H. E. van Gelder, 'Kunstenaars werkende voor bisschop George van Egmond', *Oud-Holland* 35 (1917), pp. 188–192.

³¹ A. J. van de Ven, 'De zestien kwartieren van George van Egmond, bisschop van Utrecht', *Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1959, p. 92.

³² Ook was elders in de St.-Bavo al een glasraam aanwezig met een voorstelling van de H. Drievuldigheid (zodat een loutere herhaling van dit thema niet voor de hand lag). J. J. Graaf, *o.c.* (noot 13), deel I, p. 75 en deel IV, p. 93 noot 4.

³³ De tekst is afgedrukt bij Van Arkel en Weissman, *o.c.* (noot 15).

³⁴ Een tijdvers.

³⁵ Editie Peeter Verhaghen, Dordrecht 1581.

³⁶ Daniël 3.

³⁷ Nu in het Frans Halsmuseum te Haarlem. Overigens staat in dit schilderij niet de vurige oven centraal maar Nebukadnezar en achter hem zijn beeld dat hij aanbeden wenste te zien.